

Інтелекція як носій національної ідеї і культури. Історіографічні і джерелознавчі проблеми

Г.В. Касьянов

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ І РЕІНТЕРПРЕТАЦІЙ*

Інтелекція в епоху "історичного матеріалізму"

В інтелектуальному просторі, де клімат визначався радянським варіантом ортодоксального марксизму, у дослідників не було особливих проблем з дефініціями "інтелекції". Ідеологічна і методологічна уніфікованість суспільних наук передбачала наявність цілої серії "родових понять", термінів-матриць, які діяли в якості канону і без кінця відтворювались у конкретних розробках. Це стосувалось і визначення інтелекції. Якщо звернутись до нормативних дефініцій "інтелекції", послідовно даним у виданнях "Большой советской энциклопедии" у 1940-і - 70-і роки, легко помітити, що набір основних ознак і епітетів, за допомогою яких визначалась суть поняття "інтелекція", залишався практично незмінним.

У радянському суспільствознавстві переважав абсолютизований соціологічний підхід до визначення поняття "інтелекції". Будь-яка дефініція зводилась до визначення місця інтелекції в соціальній структурі, її соціальних функцій і місця в системі суспільного розподілу праці (зауважимо, що у статистиці цей термін не вживався).

Методологічні принципи, на яких будувалась уніфікована аналітична структура вивчення інтелекції, також не вирізнялась особливим розмаїттям і інтелектуальною вишуканістю. Вони склались у 1930-і роки і залишались актуальними (з незначними змінами) практично до кінця 1980-х років, коли їх стали витісняти інші ідеологеми, пов'язані з індоктринацією нових для України суспільних цінностей. Класичною формулою, що визначала напрямок досліджень інтелекції понад п'ятдесят років наперед, був вислів Н.Сталіна про те, що "інтелекція ніколи не була і не може бути класом, вона була і залишається прошарком, що рекрутує своїх членів серед усіх класів суспільства".

Стосовно інтелекції домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (котрий за бажанням можна розглядати і як варіант "функціоналізму").

Інтелекція розглядалась як економічно несамостійна соціальна група, котра не має безпосереднього відношення до засобів виробництва, продукування матеріальних благ, їх розподілу тощо. Ця обставина визначала соціальну і політичну "другорядність" інтелекції: коли йшлося про епоху "до 1917 року", інтелекція розглядалась як освічена частина будь-яких класів. У епоху "після 1917" інтелекція, згідно загальноприйнятому канону, змінювана своєю "соціальною сутністю", трансформуючись у нову верству суспільства з іншими соціальними джерелами і функціями - вона перетворювалась у так звану "радянську інтелекцію".

У 1960-і - 70-і роки методологічні акценти дещо змістились: оскільки було заявлено, що в СРСР остаточно переміг соціалізм і почався рух до безкласового суспільства, "класовий синдром" в оцінці інтелекції став менш виразним, хоча він і залишався основним оціночним принципом. Принизливий термін "прошарок" залишався у вжитку, але він доповнився більш нейтральними: "соціальний шар", "соціальна група" тощо. Позначилась і та обставина, що об'єктивно значення інтелектуальної праці у всіх галузях суспільної діяльності

* Стаття написана під час стажування в університеті Монаша (Мельбурн, Австралія)

зросло, та й сама правляча партія за своїм соціальним складом дедалі ставала "інтелігентською".

У науковому лексиконі поруч з терміном "інтелігенція" побутували також більш широкі і розмаїті визначення типу "робітники розумової праці", "спеціалісти", "дипломовані спеціалісти", тощо, які частіше за все слугували смисловим еквівалентом "інтелігенції" як соціально-професійної верстви. Соціологічні шаблони, прийняті на Заході (*intellectuals. professionals*), не вживались.

У межах цієї соціологічної традиції визначалась внутрішня структура "інтелігенції". Тут існували такі підрозділи: територіальні - "сільська" (з більш вражаючими підрозділами на "колгоспну" і "радгоспну") та "інтелігенція міста"; професійні - "технічна" або "інженерно-технічна", "художня" або "творча", "медична", "військова" і т.д.; морально-політичні - і "прогресивна" й "реакційна", класово-формаційні - "рабовласницька", "феодальна". І "капіталістична" (вона ж буржуазна) і "соціалістична" тощо.

Зрозуміло, описані правила були обов'язковими для тих, хто займався історією "української інтелігенції". Втім, тут були й свої особливості. Насамперед, термін "українська інтелігенція" не мав повного права на існування, відповідно, виключався і відповідний предмет дослідження як самостійна наукова проблема.

Якщо мова велася про дореволюційну інтелігенцію, то йшлося переважно про "інтелігенцію України". Для радянського періоду право на існування мала головним чином "інтелігенція Української РСР" або "українська радянська інтелігенція". Хоча в "Радянській енциклопедії історії України" (1969) словосполучення "українська інтелігенція" вживається саме як *національна* інтелігенція, в даному разі - в контексті "класового розшарування" української нації² і полеміки з якимись "буржуазними націоналістами", які відстоювали теорію "безкласовості української нації"³ (принагідно зауважимо, що такої теорії не існувало). В "Українській радянській енциклопедії"⁴ згадування про "українську інтелігенцію" як окреме поняття немає взагалі.

Абсолютно очевидно, що термін "українська інтелігенція" навіть стосовно до інтелігентів-етнічних українців мав небажаний для влади політичний контекст: можна було вважати, що йдеться про *національну* інтелігенцію, тобто про ту її політично активну частину, яку радянська влада розглядала як політичного опонента. Можливо якусь роль у вилученні цього словосполучення з дозволеного цензурою лексикону відіграла публіцистика і історіографія української діаспори, котрі доволі активно обговорювали тему репресій проти "української інтелігенції"⁵ в 1920-30-і і 1960-70-і роки. Слід згадати і той факт, що українські дисиденти 1960-х - 80-х років називали себе саме "українською інтелігенцією", вочевидь ототожнюючи себе зі "справжньою", національною інтелігенцією дореволюційного взірця (наприклад, один з нелегальних збірників, присвячених переслідуванню інакомислячих в радянській Україні, називався "Українська інтелігенція під судом КГБ"⁶).

Найбільш поширеним було нейтральне вживання терміна взагалі без вказування на його "національність" (що цілком зрозуміле за умов, коли офіційна доктрина передбачала "стирання національних відмінностей"). Поняття "інтелігенція" (в українському контексті) було максимально дистильованим відносно національних ознак: за краще було говорити про "інтелігенцію України". Втім, не варто забувати, що останній термін був, крім усього іншого, найбільш загальним, оскільки в Україні, звичайно ж, була не тільки українська *національна* інтелігенція, а також і російська, польська тощо.

Наведемо достатньо характерний приклад з наукової розробки "методичних¹ рекомендацій авторам" колективної праці, присвяченої "інтелігенції Української РСР" (задуманій в середині 1980-х років), давалася така дефініція "радянська інтелігенція - це¹ велика соціалістична і інтернаціональна за своєю природою, багатонаціональна за складом¹ міжкласова група людей, однотипна за класоутворенням частка нової історичної спільності - радянського народу, яка постійно зростає кількісно і якісно, поповнюючись передусім з¹ середовища робітничого класу і колгоспного селянства. Займаючись опосередкованою¹ виробничою працею, виконуючи покладені на неї комуністичною партією, всім суспільством.

насамперед його провідною силою - робітничим класом, а також по ідейно-політичному вихованню, культурно-технічному і духовному розвитку трудящих, ця група людей у непорушному союзі з робітниками і селянами при керівній ролі робітничого класу створює матеріальні блага і духовні цінності в інтересах всього суспільства, професійно виконуючи при цьому складні спеціалізовані функції розумової праці, що вимагають високого професійно-кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої і середньої спеціалізованої освіти"².

Утримаємося від коментарів, оскільки ця розлога цитата доволі красномовна. Зауважимо лише, що дане визначення, в якому говориться про "радянську" інтелігенцію "українська" або відсутня, або є не більш ніж інтегральною часткою "радянської", тобто не існує окремо), можна вважати "синтетичним", оскільки воно ввбрало у себе всі можливі етикетки, необхідні для "ідеологічно правильного" розуміння терміна "інтелігенція".

Оскільки колективна праця, про яку ми згадали, задумувалася як своєрідний "республіканський еталон", цілком очевидно, що ця ідеологічно дистильована дефініція може правити своєрідним пам'ятником епосі вивчення української інтелігенції як "інтелігенції УРСР". Для нас цей взірць цікавий і тим, що він дає досить повне уявлення про методологічні принципи вивчення інтелігенції, загальнозживаних у радянському суспільствознавстві.

Втім канон, що склався у 1930-і роки, все-таки піддавався деяким корекціям. Вульгарно-матеріалістична схема, в якій інтелігенції відводилась підпорядкована роль стосовно "безпосередніх виробників матеріальних благ", поступово набувала суперечностей із суспільною реальністю. Роль інтелекту, інтелігенції ставала дедалі відчутнішою у всіх сферах життя суспільства, в тому числі в галузі "матеріального виробництва". Ідеологічний шаблон епохи "диктатури пролетаріату" ставав вочевидь незручним навіть для найбільш хтодоскальних його прихильників.

Парадоксально, однак одна з базових ідеологем радянської влади давала певні можливості для маневру авторам, які намагались подолати цю незручність. Ще у 1936 році той самий І. Сталін освятив своїм ім'ям ортодоксально-марксистську ідею (сформульовану до нього) - про безкласове комуністичне суспільство майбутнього: в перспективі класові відмінності мали зникнути, межі між класами "стертися", і класи ці мали злитися в єдиному безкласовому суспільстві⁶. У 1970-х - на початку 1980-х цей догмат мусувався все більш активно, правда, без посилань на Сталіна.

Відповідно, "радянська інтелігенція" (іншої, природно, не було) отримала значний іредит довіри як основний помічник партії в "комуністичному вихованні трудящих". У працях, що мали "методологічний статус" (тобто в тих, які були взірцем для наслідування у конкретних дослідженнях), з'явилися ідеї про стирання "відмінностей між розумовою і фізичною працею", викликаним не тільки просуванням до комунізму, а й науково-технічною революцією, що давало авторам можливість значно підвищити уявний суспільний статус інтелігенції у зв'язку з визнанням її надзвичайно важливої ролі в науково-технічному прогресі зрозуміло, з обов'язковим заклинанням про провідну роль робітничого класу)⁸. Певна річ, роль інтелігенції в науково-технічному прогресі розглядалась крізь призму "боротьби двох систем", де останньому належала роль "плацдарму" в цій боротьбі⁹.

Деякі автори з "центру", яким зазвичай дозволялось більше, ніж "провінціалам" з республік, розмірковували навіть про те, що у майбутньому інтелігенція буде єдиним класом людського суспільства¹⁰. Їх наслідували автори з Києва, які, в свою чергу, мали дозвіл на методологічні узагальнення (за звичай це були спеціалісти в галузі наукового комунізму або історії партії). "У процесі вдосконалення соціалізму, - писав Леонід Смоляков, - все більше число трудящих буде оволодівати професійно-культурними, творчими функціями інтелігенції... Це веде до поступового зникнення, "зняття" інтелігенції як особливої соціально-культурної спільноти, оскільки все суспільство перетворюється у справді інтелігентське".

Цей вульгаризований варіант знаменитих положень "класиків марксизму" про роль пролетаріату в побудові комунізму і його наступному "самозапереченні" свого часу оцінювався як перспективний науковий напрямок. Зауважимо також, що йшлося не про те, що

всі у майбутньому перетворяться на інтелігенцію, а про те, що "безпосередні вире опанують її соціально-культурними функціями і рисами.

Втім, у своїх базових рисах канон залишився непорушним навіть у пери "перебудови", коли політичні "верхи" стали робити досить інтенсивні аванси інтеліг публіцистика, найбільш чутлива до змін у політичному кліматі, стала наповнк сюжетами про виключну роль інтелігенції, її особливу суспільну місію і т.п. У колей праці істориків з Академії наук Української РСР (1988) (автори - Галина Брега, Курносов, Наїна Комаренко, Людмила Ткачова та ін.) говорилось з цього приводу наї "... У сучасних умовах становище інтелігенції у нашій країні істотно змінилось. ! *повноправною екпадовою часткою* соціальної структури радянського суспільства, ВР уже не тільки як помічник, але і як союзник робітничого класу і колгоспного сеї (курсив мій - Г.К.). їх непорушний союз складає основу радянського суспільного ладу" ' "

Немало значущим функціональним елементом соціального обличчя інтел визнавались її специфічні духовні якості. Будь-який дослідник, котрий претендував небудь широкі висновки, не міг уникнути спеціальних нагадувань про особливі етичні ! що є невід'ємною часткою будь-якого узагальненого портрета інтелігенції. Цілком оче що подібного стибу посилення були певною мірою даниною традиції, витворе*: дореволюційною інтелігенцією (як частина її власного міфу про себе). Ця традиція зн загальній антиінтелігентській атмосфері 1920-х - 30-х років і вийшла на поверхню істор праць вже у 1960-і роки, зрозуміло, в ідеологічно адаптованому вигляді.

Особливий "морально-етичний статус" інтелігенції визначався її відповідністю і/ прогресу (цікава реінтерпретація просвітницьких міфологем). Зрозуміло, прогрес тлумі як просування до комунізму, відповідно, інтелігенція могла не турбуватися пре моральний кодекс, якщо вона служила інтересам "трудящих", інакше кажучи, "революційною" (коли йшлося про дореволюційний період)¹), або робітничому класу і (якщо йшлося про радянську епоху).

Все це, звичайно ж, визначало і набір нехитрих прийомів, які називЕ "методологією" дослідження інтелігенції. Вона* формувалась на основі праць "клас марксизму-ленінізму і директивних документів комуністичної партії Радянського Союз знову ж таки діяв "загальносоюзний" стандарт, якому слідували дослідники в республ Будь-яка монографія будувалась за певним ієрархічним каноном: "засадничі" висловлюю Леніна (іноді, дуже рідко, Маркса і Енгельса, оскільки вони не встигли достатньо вислов з приводу "інтелігенції"), потім - якісь настанови чергового з'їзду КПРС (які мали іноді д опосередковане відношення до предмета дослідження), потім - висловлювання ви партійної і державної особи і після цього - коментарі самого автора і фактографія.

Іноді Ленін, КПРС і генеральний секретар мінялись чергою. У будь-якому посилення на "засновника радянської держави" були обов'язковим ритуалом, оскільки висловився один зі згадуваних спеціалістів з "наукового комунізму" (повторюючи висловлювань подібного роду), "скарбниця ленінських ідей у відомому смислі невичерпн

Термінологія, методологія й ідеологеми визначали також тематику дослід) Звичайно ж, вивчення інтелігенції як такої в Україні не належало до пріоритетів. РОІ присвячені історії взаємин класів і соціальних груп, праці по робітничому класу і колгосп селянству мали ореол значущості, фундаментальності і престижу. Роботи по інтелігенції набагато меншу суспільну вагу. Благенька людина в окулярах, з краваткою і портф вочевидь поступалася в монументальності, фізичній і моральній вазі бронзовій скульпту групі "Робітник і колгоспниця"...

Ті нечисленні дослідники, які чи через збіг обставин, чи через збоченість своєї на звертались до малопrestiжної тематики, були доволі обмежені у виборі напрям Абсолютна більшість робіт присвячувалась "радянській інтелігенції" - обставина тим цікава, що оригінальне значення терміна "інтелігенція" зовсім не відповідало тому, адресувалось епітету "радянська". Найбільш виграшною була тема "партія і інтелігенція".!

найбільш численні втілення можна узагальнити під назвою "партійне керівництво підготовкою кадрів інтелігенції (переважно "технічної")". В інших роботах партія керувала "вихованням" і "перевихованням" інтелігенції, її творчою діяльністю і т.п. Гадаємо, назва теми промовляє сама за себе і який-небудь коментар буде марною витратою часу.

Конкретизацією цього стрижневого напрямку можна вважати також досить популярну тему: "формування радянської інтелігенції" - сюжет майже класичний і тому вартий особливої уваги. Формування "радянської" інтелігенції висвітлювалось виключно в межах зже згаданого класового підходу. Згідно з загальноприйнятою схемою радянська інтелігенція як соціальне явище сформувалась внаслідок цілеспрямованої політики комуністичної партії, яка полягала у тому, щоб, по-перше, "радянлізувати", "перевиховати" дореволюційну інтелігенцію (стосовно якої вживались також епітети "стара" і "буржуазна"), по-друге, створити інтелігенцію "з робітників і селян".

Останнє досягалось двома шляхами: за рахунок зміни соціально-класового складу студентства і за рахунок "висування" талановитих і грамотних представників тих самих обітників і селян на інтелектуальну і управлінську роботу. Найцікавішим у цій тривіальній схемі полягало у тому, що вона дійсно відповідала історичній реальності: формування так званої "нової" або радянської інтелігенції справді здійснювалось саме за таким сценарієм і ділком цілеспрямовано¹.

Цікаво, що тема "перевиховання старої інтелігенції", тобто її радянзації і насильницької класової асиміляції реалізовувалась переважно як "інструменталістська" проблема: описувались різноманітні методи її "втягування в соціалістичне будівництво" з огляду на "суспільну необхідність". У цій темі можна також провести досить чітку межу між працями періоду "відлиги" і працями другої половини 1960-х - 70-х років.

У перших можна знайти досить відверті для радянської історіографії відомості про насильницькі методи регулювання соціального складу інтелігенції іже в період так званої "нової економічної політики". Г.Шевчук практично вперше узагальнив дані про чистки у вищих навчальних закладах Української РСР у 1921-1925 роках (ясна річ, оцінюючи їх в апологетичному тоні)¹⁴. У роботах "брежнєвського періоду" тема насилля по відношенню до інтелігенції або згадується на декларативному рівні (як один з елементів політики партії по "втягуванню" старої інтелігенції в соціалістичне будівництво), або ж відсутня зовсім.

Важливо відзначити і ту обставину, що українська історична наука при формальній інституційній автономності (існувала, наприклад, Академія наук Української РСР) не мала можливості самостійно розробляти які б то не були сюжети без санкції московських ідеологічних і академічних органів. Зрозуміло, це призводило до її тотальної провінціалізації, звужування тематики, зниження аналітичних можливостей. Само собою, таке становище не могло не позначитися на дослідженнях інтелігенції. Московські дослідники були не тільки законодавцями мод у цій галузі, а й творцями фактично обов'язкових стереотипів. Звернемося до вже згаданої теми: "радянська влада і стара інтелігенція".

Законодавцем мод і автором еталонних праць на цю тему став московський дослідник Сергій Федюкін. Його праці (слід зауважити, написані в межах радянської апологетики доволі професійно) стали взірцем для наслідування¹⁸ для українських дослідників, котрі взяли за відповідну тематику саме під його впливом. Зауважимо, що тема "радянська влада і стара інтелігенція" в українському контексті була обмежена взаєминами технічної і науково-технічної інтелігенції з комуністичним режимом¹⁹. Така вузькість тематики визначалась тим, що тема стосунків *національної* інтелігенції з радянською владою в Україні була "парафією" істориків комуністичної партії і розкривалась вона лише в одному розрізі: як боротьба цієї партії з "українським буржуазним націоналізмом"²⁰. Попри це, відповідні архівні фонди були закриті для більшості дослідників, не пов'язаних професійно зі згаданою ділянкою "ідеологічної боротьби".

Низка сюжетів і персоналій взагалі виключалася цензурою. Не слід забувати і того, що інформація, до якої мали доступ історики взагалі і історики інтелігенції зокрема, була достатньо обмеженою. Величезний масив літератури, невідомої владі в ідеологічному

відношенні, зберігався в так званих "спецфондах", доступ до яких був обмеженим. Такі ж фонди існували в архівах. Матеріали з подібних фондів, якщо і друкувались, то без посилання на джерела і після ретельної цензури.

Отже, в радянській українській історіографії інтелігенція розглядалася з позицій догматизованої марксистської соціології як несамотійна, підпорядкована інтересам інших класів соціальна група, функціональні особливості якої визначались її місцем в системі суспільного розділу праці і розподілу матеріальних благ. "Українська інтелігенція" поставала як інтегральний елемент соціально-класової і національної структури радянського суспільства і "радянської інтелігенції" або ж як інтелектуальна еліта певних класів у дорадянський час. Ці жорсткі межі не давали можливості для самотійного пошуку, що взагалі був неможливий за умов тотального ідеологічного контролю над суспільними науками.

Певна річ, не можна говорити, що вся діяльність дослідників у галузі історії інтелігенції була безплідною. Була складена доволі значна фактографія (хоча і достатньо одностороння) багатьох аспектів формування "радянської інтелігенції" в Україні (особливо в роботах Ю.Курносова, А.Бондар, Л.Ткачової)²¹. Однак вузькість методології і провінціалізм української науки, обмеженість у виборі тематики і необхідність дотримуватися жорстких ідеологічних стандартів, недоступність значної частини архівних фондів призвели до того, що всі дослідження інтелігенції в Україні в радянський час виглядали як нескінченні реінтерпретації різних варіантів апології політики радянської влади у соціально-класовій і культурній сферах.

Пострадянська ревізія

Події кінця 1980-х - початку 1990-х років і "суверенізація" наукових досліджень, корозія офіційних комуністичних ідеологем, звичайно ж, позначились на підходах до вивчення інтелігенції. Хоча остання книга по історії "інтелігенції на Україні", завершена Надією Шип наприкінці 1980-х років, що за якоюсь іронією долі побачила світ у 1991, ще цілком і повністю відповідала описанню вище радянським стандартам²², було цілком очевидно, що глобальний ідеологічний переворот, що супроводжував розвал СРСР і водночас спровокував його, неминуче позначається на історіографії в цілому і вивченні інтелігенції зокрема.

Ідеальною ілюстрацією, зміни або переорієнтації методологічних настанов в дослідженні інтелігенції України може служити майже десятилітня історія грандіозного дослідницького проекту, який зародився і швидко сконав у надрах Академії наук.

У 1985 р. з благословення вищих партійних структур Інститут історії Академії наук УРСР "виступив з ініціативою" створення семитомної "Історії класів і соціальних груп Української РСР". Ідеологія проекту полягала у тому, щоб проілюструвати на матеріалах України ідею про зближення класів у соціалістичному суспільстві, про стирання відмінностей між фізичною і розумовою працею і, відповідно, - між класами і "соціальними шарами", - саме так говорилося в "методичних рекомендаціях" авторам²³. Структура семитомника цілком відповідала відомому нам стандарту: три томи відводились на історію робітничого класу ("провідної сили" радянського суспільства), два - на історію колгоспного селянства (союзник "провідної сили") і два діставались інтелігенції.

Важливість проекту була такою, що тих, хто мав писати по історії інтелігенції, об'єднали в особливу структурну одиницю - "сектор історії інтелігенції", що діяв у межах відділу зі збудливою фантазією назвою "Відділ історії розвинутого соціалізму". Надалі в Інституті історії був створений величезний відділ (понад тридцять співробітників), що складався з "секторів", кожен з яких мав займатися підготовкою відповідних томів, присвячених певному класу або "соціальній групі".

На той момент, коли значна частина першого тому по історії "інтелігенції України" була готова (1989-1990), стало очевидним, що засаднича ідея проекту втратила всякий сенс. Публіцистику, в тому числі історичну, наповнили публікації про "сталінські репресії", про

«...єсний шлях інтелігенції» тощо (у бібліотечних каталогах і бібліографічних покажчиках нззїть з'явилися окремі рубрики, присвячені тільки темі репресій проти інтелігенції)²⁴. Тема тепресій щодо інтелігенції була особливо благодатною, оскільки містила потужний емоційний зеоаял. була пов'язана з відомими особистостями і мала найбільший "ринковий попит"²⁵. Загальної "реабілітаційно-репресивної" лихоманки не уникнув і автор цих рядків²⁶.

Ставлення до інтелігенції в суспільстві стало швидко змінюватися, передусім завдяки зусиллям самої інтелігенції. Відбувалась активна реставрація месіанського міфу кінця XIX ст. особливу роль інтелігенції в житті народу, про її виключні моральні якості тощо - все те, - - об'єднувалося під набридлим гаслом "Інтелігенція - сіль землі". Дещо істеричні славослов'я на адресу "старої" (тобто дореволюційної) інтелігенції (з епітетами "справжня", "спинна" і т.п.) супроводжувались доволі критичною переоцінкою так званої "радянської" елігенції. Став знову побутувати жарт, придуманий у 1930-і роки: "Новий інтелігент - до сїнюшності п'яний і ледь поголений".

Звичайно, підходи до вивчення української інтелігенції, базовані на основі лідерства т-бітничого класу і партії, виявились повністю невідповідними з "вимогами часу" (гасло -відповідності часу", до речі, перетворилось на справжню біду для істориків). Про "зближення класів і соціальних груп" більше не могло бути й мови. Інтелігенція і перетворилась на самовартісний предмет дослідження, що, зрозуміло, вимагало -етеосмислення і всієї ідеї багатотомної історії класів і соціальних груп. Втім авторському колективу у певному сенсі повезло: розвал економіки і занепад фінансового забезпечення науки призвів до загибелі проекту. Єдина його частина вижила у вигляді тритомних "Нарисів історії української інтелігенції", що охоплювали період від кінця XIX століття до кінця другої ІТ тової війни.

"Українській інтелігенції" в нарисах давалось таке визначення: "соціально-моральна група людей, яка разом з усіма трудящими створює матеріальні блага і духовні цінності в ---.'пересох всього суспільства, професійно виконуючи при цьому складні спеціалізовані інкції розумової праці, які потребують високого кваліфікаційного, рівня і, як правило, вищої : середньої спеціальної освіти. Являючи собою критично мислячу соціокультурну спільність. •• гвляючись носієм загальнолюдських цінностей, ця група людей, осмислюючи оточуючий світ. проявляє здатність до саморефлексії і готовність брати на себе відповідальність за _ вдосконалення життєдіяльності всього суспільства" (курсив всередині цитати мій - Г.К.)²¹. Ця дефініція, початковий варіант якої був розроблений Юрієм Курносовим, пройшла тагаторазове обговорення в секторі історії інтелігенції і є продуктом "колективної думки" .

Отже, інтелігенція, як і раніше, уявлялась "соціальною" групою (тепер, щоправда, з податком "моральна"), однак вона характеризувалась вже як носій загальнолюдських цінностей (очевидна контртеза "класовому підходу"), представляючи критично мислячу ~ частину суспільства, готову нести відповідальність за його долю, при цьому вона все ж _ солідарна "з усіма трудящими". Як бачимо, в крайньому разі на рівні дефініції, класовий ^ підхід відійшов у минуле, інтелігенція перетворилась у духовного лідера, в носія специфічних моральних і суспільних функцій - доволі типова характеристика, що свого часу була ' елементом месіанського міфу, створеного самою інтелігенцією.

11

X •

Ім'я Юрія Курносова заслуговує на особливе згадування. Цей дослідник, нині покійний, у роки свого ® інтелектуального розквіту був найбільш продуктивним автором, що розробляв тему участі інтелігенції в 0 комуністичному будівництві». Наприкінці 1980-х під впливом тотальної ревізії радянського минулого, то з, відбувалась у публіцистиці й перейшла у галузь історіографії, Ю. Курносов здійснив радикальну переоцінку підходів у вивченні інтелігенції своїх власних праць (подібну інтелектуальну і духовну кризу пережили багато представників його покоління). Тільки завдяки його ентузіазму й енергії побачили світ «Нариси історії >тфайнської інтелігенції». На жаль, прагнення і зусилля Ю. Курносова, спрямовані на те, щоб дана праця була записана по-новому, багато в чому виявились марними: автори більшої частини текстів фактично переписували о свої попередні праці, «по-новому» інтерпретуючи факти.

Достатньо цікавим є й те, що зникли мотиви про "інтернаціональну" природу інтелігенції, однак не з'явилися і згадування про її "національні" функції, щоправда, надалі у багатьох текстах "національній інтелігенції" приділяється більше уваги. Як бачимо, соціологізм домінує у цьому визначенні, як і раніше (та й куди від нього подінешся?), однак з'явилися мотиви, характерні для "класичного" визначення інтелігенції як суспільно-політичного ферменту, моральної сили тощо.

Тритомна праця з історії української інтелігенції цікава і деякими іншими нюансами. І Насамперед, це була остання "колективна монографія" (термін цей, не дивлячись на очевидну семантичну абсурдність, був цілком звичним у наукових колах). "Колективність" в даному! разі, на відміну від попередніх років, не передбачала уніфікації авторських стилів, через яку такі праці звичайно неофіційно називали "братськими могилами". Кожен автор мав можливість висловитися саме так, як вважав за необхідне, завдяки чому в цій роботі можна знайти версії від радикально-викривальних (на адресу "тоталітарної системи") до раціонально-аналітичних.

Нарешті, дану працю можна вважати своєрідною хрестоматією "перехідного періоду" у вивченні історії української інтелігенції і блискучим прикладом того, як один і той же історичний матеріал можна трактувати з практично протилежних оціночних позицій. Особливо характерним у цьому відношенні є ставлення до самого предмета дослідження. У багатьох сюжетах з тієї частини роботи, що присвячені 1920-м - 30-м рокам, використана стара схема "формування радянської інтелігенції", навіть фактографія та сама, що й раніше, однак висновки і узагальнення зроблені вже у популярному на кінець 1980-х років дусі: викривання сталінізму.

Звичайно ж у цій роботі відбилися всі притаманні для того часу стереотипи! перебільшена увага до репресій проти інтелігенції, особливо національної, і її віктимізація, викривальний тон на адресу "тоталітаризму" та його політики щодо інтелігенції, глорифікація та іконізація деяких особистостей, що входили до новоствореного пантеону національних героїв.

Остання тенденція набула гротескних й іноді комічних форм. Ідеальний приклад - І особистість Михайла Грушевського. Історик і громадський діяч, ім'я якого в радянські часи згадувалось (за рідкісним винятком) виключно в ідеологічно негативному контексті, досить швидко перетворився на культовий символ офіціозу. У Києві і Львові споруджені пам'ятники "першому президенту України". Його ім'ям названа одна з центральних вулиць столиці, де знаходиться приміщення парламенту і уряду. Одно з перших видань, присвячених Грушевському (збірник його праць), мало назву "Великий українець", праці про нього писались тільки в апологетичному плані²⁸. В актовій залі Інституту історії України Національної Академії наук місце портрета Леніна посів портрет Грушевського...

У першій половині 1990-х рр. з'явилися перші праці, спеціально присвячені інтелігенції Західної України. Одна з них, монографія Олександра Рубльова і Анатолія Черненка, присвячена безпосередньо взаєминам тоталітарної системи і західноукраїнської інтелігенції", так що предмет дослідження диктував "макабричні" мотиви (цю роботу вирізняє величезне число вперше оприлюднених і надзвичайно цікавих фактів, запозичених в архіві Комітету Державної Безпеки). Незвичним було те, що автори відійшли від соціологізованої традиції і значну увагу приділили персоналіям.

Книга Львівського автора В.Попівського була більш переробленим варіантом докторської дисертації, написаної в радянський час, і тому містить дивну суміш фразеології взірця "до" і "після" 1991 р.³⁰.

Епітет "тритомний" не повинен вводити в оману. Весь матеріал, котрий вдалося зібрати, впорядкувати і видати, легко вмістився б в одній порівняно невеликій книзі. Оскільки видання здійснювалось з урахуванням скромних поліграфічних можливостей Інституту історії України, текст був розбитий на три брошури.

У 1992-1995 рр. вийшов цикл робіт з історії української інтелігенції³¹, що охоплював тит'са з кінця XIX до 80-х р. XX ст., задуманий автором як ревізія старих і нових стереотипів. Українська інтелігенція розглядалась як цілком самостійний і навіть самодостатній об'єкт дослідження, як "специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-географічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями. Це своєрідний культурний феномен, з особливими законами розвитку і функціонування"³².

Аналітична структура, або концепція, в рамках якої створювався цикл, виробилась спонтанно. Спочатку переважав все той же соціологізм з виразним ухилом у "макроанализ", ІС без абсолютизованого "класового детермінізму". Наприклад, на основі переписів пісегнення аналізувалися глобальні зміни в соціальному складі, соціальних виитоках гсгмування, професійній, демографічній, національній, територіальній і т.п. структурах інтелігенції в період з кінця XIX ст. до кінця 1930-х рр. Зауважимо, що хоча автор і вживав теомін "українська інтелігенція", йшлося не тільки про національну інтелігенцію, але й про "інтелігенцію України" в цілому. Хоча домінуючим мотивом залишався взаємозв'язок соціальних факторів з суспільними позиціями інтелігенції, виникли сюжети, пов'язані з тугими темами, як зміни в соціально-психологічному образі інтелігенції, її морально-етичних становках, стосунках з владою, її політичною і моральною відповідальністю. Головна увага Гула приділена саме національній інтелігенції. У останній книжці циклу, присвяченій нонконформістській українській інтелігенції, присутні очевидні паралелі між українським писидентами-інтелектуалами 1960-х-80-х рр. і "класичною" дореволюційною інтелігенцією і ге. що А.Гелла охарактеризував як "історичне" визначення інтелігенції)³.

I Загальна концепція історії української інтелігенції (в даному разі йдеться про - х-раїнську національну інтелігенцію), остаточно сформована вже після того, як цикл був звершений, виглядає наступним чином. Українська інтелігенція як особлива, специфічна с^л ільна група оформилась у другій половині XIX ст. - її "соціологічний статус" визначався ч| І місцем в системі обслуговування культурних, виробничих і політичних інтересів суспільства у цьому сенсі визначення "соціальної природи" інтелігенції, дане в марксистських схемах, -| суло цілком раціональним). У той же час, чисто соціологічні параметри не відбивали сутності и феномена, названого тоді інтелігенцією. Слово "інтелігент" ототожнювалось з певними ь уорально-етичними нормами громадської й особистої поведінки, в основі якої було и психологічне, моральне, іноді політичне відчуження від авторитарної держави, відданість е певним "прогресивним" ідеям і системам цінностей, виключна роль у духовному і х політичному житті суспільства. Термін "інтелігенція" адресувався представникам тих 0 освічених верств українського суспільства, чия громадянська позиція відповідала вказаним и параметрам. У цьому сенсі українська інтелігенція являла собою феноменальне історичне жвище, що нагадувало російську і польську інтелігенцію (з останньою її поєднувало також ii особливе ставлення до "національного питання").

я Українська інтелігенція формувалась у суспільстві, котре можна охарактеризувати як Уі іграрно-архаїчне і традиційне. Низька соціальна мобільність і відповідний рівень внутрішніх :у суспільних зв'язків, розрив між "високою" і "низькою" культурами при очевидній в нерозвиненості першої, відсутність економічно і політично впливових еліт - всі ці риси id] українського суспільства другої половини XIX - початку XX ст.. специфічним, іноді парадоксальним чином позначились на становленні української інтелігенції і визначенні її м громадських функцій.

ii Серед "зовнішніх" факторів, що окреслили феноменальність української інтелігенції, зарто згадати те, що її формування відбувалося в межах імперій, не зацікавлених у виникненні *саме української* інтелігенції (втім, як і інтелігенції взагалі).

Крім того, цей процес збігся у просторі і часі з формуванням концепції сучасної (modern) нації як у межах офіційної ідеології імперій, так і в кордонах "національних відроджень" так званих "неісторичних народів". Нарешті, він тривав водночас зі спробами 1 модернізації архаїчних, традиційних аграрних¹⁵ суспільств, у межах яких функціонувало українське суспільство.

Взаємодія згаданих "внутрішніх" і "зовнішніх" чинників розвитку українського суспільства визначили виключну месіанську роль національної інтелігенції і відповідно - її самооцінку. Українська інтелігенція стала не тільки культурною і духовною, але й політичною елітою нації, яка творилась її ж зусиллями. Українській інтелігенції довелося перебрати на себе функції соціальних груп і інститутів, що були відсутні в українському суспільстві через його відсталість (причини цієї відсталості - окрема тема). Наприклад, вона була єдиною силою, яка не тільки створювала модель української нації (як уявленої спільноти *imagined community*), але й мусила втілювати цю модель у життя. Українській інтелігенції довелося формувати структури, що пізніше стали називати "громадянським суспільством" - до певної міри вона була його заміником. Водночас перед нею ж стояло завдання створення моделі (національної) держави. В її завдання входило й створення "високої" культури на основі елементів "низької" культури, формування системи соціальної комунікації, розвиток культурної і політичної мобілізації мас тощо. Якщо взяти до уваги нечисленність української інтелігенції, деформованість її внутрішньої структури, залежність від влади, економічну і політичну слабкість, стає зрозумілим, що феноменальність, виключність її суспільної ролі була одним з найприкметніших парадоксів української новітньої історії. Очевидно, масштаб завдань, поставлених історією перед українською інтелігенцією, перевищував її фізичні можливості, що стало особливо наочним у період української революції 1917-1920 років. Попри це, саме в такому вигляді, як виключно важливий функціональний елемент українського суспільства (без якого це суспільство просто не могло існувати), українська інтелігенція була успадкована державами і режимами, між якими були розділені українські етнічні землі.

Якщо в умовах II Речі Посполитої (так само, як і в Чехословаччині, Румунії) роль і функції української інтелігенції якісно майже не змінилися порівняно з дореволюційним періодом, то в радянській Україні інтелігенції судилося пережити масштабну трансформацію.

У період 1920-х - 30-х рр. українська інтелігенція у тому вигляді і у тій якості, в якій вона існувала до революції, минулася. Держава, побудована на моноідеологічному принципі, цілеспрямовано ліквідовувала українську інтелігенцію як особливий соціокультурний феномен і перетворювала її на достатньо чисельну соціально-професійну верству державних службовців. "Етатизація" інтелігенції, що торкнулась не тільки української інтелігенції, була передбачена не тільки завданням створення "класово близької" інтелігенції, як це декларувалося владою. Були причини й більш глибокого характеру.

Процес переходу від традиційно-аграрного суспільства до модерно-індустріального, що розпочався ще в царській Росії і тривав еволюційним шляхом, у 1920-і - 30-і рр. набув катастрофічного, революційного характеру в радянській державі (як наслідок суб'єктивних факторів - прагнення правлячої партії Побудувати соціалізм в "одній окремо взятій країні" і побудувати унітарну державу). Певна річ, "стара" українська інтелігенція, відповідна попередньому типу суспільства, була приречена. В разі еволюційних змін вона поступово поступалась би місцем новій, більш чисельній, технократизованій і, так би мовити, "стандартизованій" інтелігенції (щось на зріз *professionals, specialists* и т.п.).

У тому варіанті, що стався в реальності, заміна старої інтелігенції (не тільки української) відбувалася шляхом фізичного усунення значної частини її (що збігалось також з офіційною політикою "ліквідації буржуазних класів), ідеологічною асиміляцією тих, хто залишився живим, і масовою та інтенсивною підготовкою "нової" інтелігенції, рекрутованої з лав "титових класів". Звичайно, слово "інтелігенція" у цьому разі перетворилось на евфемізм, втратило своє оригінальне значення. Інтелігенція перетворилась в інтегральний елемент новоствореної соціальної структури суспільства, і, що ще більш важливо, у повністю лояльну і залежну від влади групу. Українська інтелігенція у її радянському варіанті залишалась "українською" за етнічною ознакою (етнічні українці в складі інтелігенції України з 1930-х років становили більшість), однак її роль в житті нації була зведена переважно до виконання директив влади.

Нова інтелігенція стала порівняно зі своєю попередницею достатньо чисельною соціальною групою, що було спричинене не тільки потребами економіки, освіти, культури, але й швидкою бюрократизацією суспільства. Інтелігенція перетворилась у головний ресурс збереження кадрів бюрократії всіх рівнів.

Держава (зрозуміло, силами інтелігенції) створила досить ефективну систему маніпулювання суспільною свідомістю і соціальною поведінкою інтелігенції. "Колективізація" інтелігенції в одержавлених профспілках і так званих "творчих спілках". Система годувань (премії, престижні посади), послідовне винищення і залякування неадаптованих, ідеологічна уніфікація тощо - все це сприяло ліквідації деяких відмінних морально-етичних і громадських характеристик, що вирізняли "стару інтелігенцію". На особистісному рівні це проявилось у різних формах, впритул до появи сурогатних моральних норм типу "партійна совість".

Отже, наприкінці 1930-х років, коли радянська влада декларувала факт створення " нової інтелігенції", чисто пропагандистська форма цих заяв багато в чому відповідала реальному змісту. У Радянському Союзі, і в Україні була створена доволі чисельна соціальна група, для окреслення якої використовувався термін "інтелігенція", однак в даному випадку зміст цього терміна змінився найрадикальнішим чином.

Втім, факт існування чисельної соціальної групи, що заробляла на життя розумовою працею, неминуче мав призвести до утворення в межах цієї групи інакомислення. Ношо "інтелігенція" породжує "homo dissidens". Наприкінці 1950-х - на початку 1960-х років, в момент ослаблення і послаблення радянської тоталітарної ідеологічної системи, викликаній "віхлигою" і активізацією контактів із Заходом, в середовищі української (і всієї радянської) інтелігенції сформувалася критично мисляча, неконформістська інтелектуальна опозиція. Значну частку людей, що брали участь в дисидентському русі 1960-х - 80-х років, можна характеризувати як "інтелігенцію" в класичному розумінні цього слова.

Перефразуючи ефектний вислів Маркса, можна сказати, що, створюючи "нову" інтелігенцію, тоталітарна держава породжувала свого могильника. Найменше послаблення тотального контролю над інтелігенцією (а тотальний контроль можливий лише на нетривалий час) призвело до зародження інтелектуальної опозиції, що стала ферментом, який спровокував розкладання у всіх верствах населення, впритул до вищих ешелонів влади. Достатньо сказати, що українська неконформістська інтелігенція виробила цілий набір ідей, якими наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років скористувалась республіканська комуністична номенклатура для утримання влади і створення нової держави, узгодженої з інтересами цієї номенклатури.

Друга половина 1990-х не позначена новими роботами, присвяченими безпосередньо інтелігенції. Пишуться кандидатські і докторські дисертації, присвячені персоналіям чи культурним організаціям, витвореними українською інтелігенцією. Так само залишаються достатньо популярними сюжети, пов'язані з репресіями проти інтелігенції (особливо продуктивно в цьому напрямку працюють Юрій Шаповал і Сергій Білокінь¹). Почалась гонимість щоденників і мемуарів відомих представників української інтелігенції і спогади про них³. Архівісти почали грандіозний проект по створенню єдиної бази даних про і персональні фонди представників української інтелігенції в архівах України. Однак в цілому (розглядати інтелігенцію як самостійний об'єкт дослідження досить рідко викликає ентузіазм, хоча зацікавленість українською інтелігенцією, її роллю в історії нації, культури, державності і не згасає).

Не виключено, що відродження інтересу до української інтелігенції станеться на ґрунті загального захоплення істориків проблемами становлення української нації, державності, національної самосвідомості тощо. Цілком очевидно, що аналіз цих проблем без звертання до історії інтелігенції неможливий. У одній з найбільш цікавих загальних робіт останніх років, і зокрема львівського історика Ярослава Грицака, присвяченій формуванню сучасної (модерної) української нації, історія української інтелігенції розглядається саме в контексті головної теми³⁶.

Можливо, присутність істориків, відносно вільних від ідеологічних упереджень, готових до відкритого сприймання конкурентних ідей, з плюралістичним типом мислення, знайомих з різноманітними методологічними структурами, дозволить вивести аналіз згаданих проблем на новий якісний рівень, в якому характер дослідження буде визначатися раціональним осмисленням і буде менш залежним від ідеологічної, політичної або дослідницької кон'юнктури.

Українська інтелігенція в зарубіжній україністиці

В зарубіжній україністиці (під цим поняттям в даному разі йдеться про україномовну й англomовну історіографію) перші роботи, присвячені українській інтелігенції, з'явилися ще у 1940-і - 50-і роки. Як і слід було сподіватись, провідною темою стали репресії проти української національної інтелігенції, перші дослідження, що мали документально-мемуарно-публіцистичний характер, були написані живими свідками сталінських чисток, які зуміли вижити і втекти на Захід. Першою можна вважати книгу Віктора Петрова, написану ще на початку 1940-х років, але видану лише у 1959 році³¹. Автор запропонував дещо неочікувану й неординарну версію причин терору проти інтелігенції. "Більшовики, - пише В.Петров, - поставили завдання ліквідувати суперечність між розумовою і фізичною працею. Оскільки виконувалось це завдання безладними, адміністративними методами, неминуче зв'язаними з насиллям, ліквідація згаданої суперечності обернулась ліквідацією інтелігенції"" .

У 1947 році вийшла книга Семена Підгайного про українських інтелігентів - в'язнів Соловецького табору особливого призначення³⁹. Робота була чисто описовою, однак містила безцінні свідчення про людей, долі яких практично були невідомі до середини 1990-х років, коли була відкрита для загального доступу частина архівів КДБ.

Тему репресій продовжили збірки спогадів і антології репресованих письменників, видані у 1950-і роки⁴⁰, а також роботи, присвячені українським вченим і науковим установам, що стали жертвами "радянзації"⁴¹. На особливе згадування заслуговує монографія Наталії Полонської-Василенко про українську Академію Наук, яка хоч і написана вкрай суб'єктивно, однак містить надзвичайно цікаві деталі про процес ; "приручення" української наукової еліти радянською владою (Н.Полонська-Василенко. і дружина академіка Миколи Василенка, була сучасницею і свідком описуваних нею подій). {• Своєрідним результатом "віктимології"" української інтелігенції можна вважати книгу Григорія Костюка, також свідка і жертви масового терору 1930-х, що під час другої світової - війни втік на Захід⁴². Хоча його робота не присвячувалась безпосередньо інтелігенції, тема - репресій проти останньої стала чи не основним її лейтмотивом.

Можна вважати, що названі праці "діаспорних" дослідників і публіцистів (зрозуміло, і Б що подібних робіт було значно більше, ніж ми згадали), також написані в певному, о антирадянському (антикомуністичному, антисталіністському) каноні, були своєрідною л відповіддю українській офіційній історіографії, що замовчувала цілий ряд тем. У той же час тематика, спрямованість та ідеологічний підтекст цих праць визначили їх невисокий С науково-аналітичний рівень і однобічний підхід.

Коли йдеться про "діаспорну" історіографію, особливої уваги заслуговує Іван Лисяк- [к Рудницький. Інтелектуальна чесність, компактність і глибина узагальнень, висока мовна: культура і масштабність аналізу вирізняють роботи цього дослідника, що, на жаль, так і не Пї написав свого *magnum opus*. Значна частина наукового спадку Івана Лисяка-Рудницького то: (статті, есе, рецензії) так або інакше стосуються різних аспектів історії української Бг інтелігенції, передусім це стосується його робіт з історії української суспільно-політичної Ее думки^{43,45}. У деяких з них інтелігенція є безпосереднім об'єктом аналізу як суспільний, рі духовний феномен⁴⁴. Українська інтелігенція, у версії І.Лисяка-Рудницького, була провідною силою в процесі формування української нації. За умов, коли традиційні економічні і»*:¹ політичні еліти українського суспільства були асимільовані або нерозвинуті, інтелігенція ІЗ

- теоретика на себе їх роль у національному відродженні. У цьому полягає її історичне зв'язання і місія, і водночас - трагедія.

У радянській Україні відбулось "виродження" інтелігенції у класичному розумінні цього слова, оскільки комуністичний режим взяв курс на повне підпорядкування інтелігенції своїм інтересам, що виключало можливість існування інтелігенції як особливого соціального явища. Політика більшовиків щодо інтелігенції взагалі й української інтелігенції зокрема, будувалась на трьох основних принципах: 1) прямий терор (фізичний і моральний); 2) дегуманізація і деінтелектуалізація інтелігенції (перетворення її шару "працівників інтелектуальної праці") і 3) деморалізація і розбещення інтелігенції системою контрольованих зайнятих синекур і "годувань", так звана політика "турботи про інтелігенцію".

І.Лисяк-Рудницький не обмежився констатацією "виродження" української інтелігенції. Посилаючись на вислів Леопольда фон Ранке про те, що в людському суспільстві існує тенденція до самозбереження, він довів, що інтелігенції як такої іманентно притаманне прагнення до відтворення духовно-культурних цінностей і це прагнення змусило приводить до відродження "класичної" інтелігенції - це і є одна з ознак тенденції українського суспільства (йшлося про націю) до самозбереження.

У 1980-і роки західна історіографія поповнюється новими роботами, в яких історія української інтелігенції представлена як один з головних сюжетів. Книга американського історика Джеймса Мейса про український "націонал-комунізм" у 1918-1923 роках є, по суті, серією історико-політичних портретів найбільш відомих представників даної течії: Миколи Григоренка, Михайла Волобуєва, Матвія Яворського, Олександра Шумського, Миколи Хвильового⁴⁵. Вона і зараз може бути своєрідним путівником для тих, хто цікавиться теорією свідомого, незумисного співробітництва національної інтелігенції з більшовицькою владою.

Монографія Богдана Кравченка⁴⁶ стала першим на Заході дослідженням, в якому була аналізують суспільні позиції української інтелігенції та змін в її соціальній психології після використання соціологічних методів. У своєму аналізі Б.Кравченко спирався на три теоретичні конструкції, що до нього не застосовувались у дослідженнях сучасної (модерної) української історії: теорію Карла Дойча (національна самосвідомість і масові комунікації), концепцію Пола Брасса (про свідомий вибір політичними елітами певної форми етнічності в боротьбі за політичний вплив і владу) і теорію "внутрішнього колоніалізму" Майкла Гехтера.

Інтелігенція (в даному разі - національна інтелігенція) представлена у Б.Кравченка у достатньо традиційному ключі. Вона є продуцентом і носієм національної самосвідомості, еліти нації. Вона ж створює інфраструктуру національного руху (систему масової комунікації) і є рушійною силою останнього (політичною елітою нації). Нетрадиційним було те, що Б.Кравченко використав у своїй аргументації історико-соціологічні дані, втручаючись у сферу, традиційно звичну для радянських істориків, і, що цікаво, впадаючи у характерний для них детермінізм.

Не менш цікавим був і метод "історіографічної інверсії", вжитий Б.Кравченком. Спираючись на дані радянських досліджень і радянської офіційної статистики і преси, він подав абсолютно іншу інтерпретацію подій і процесів, можливо, іноді договорюючи за своїх колег з-за "залізної завіси" те, що вони не могли або не хотіли сказати.

Зміни у соціальному, професійному, національному, демографічному складі "інтелігенції України", що відбувались у 1920-і роки, вважає Б.Кравченко, призвели до посилення її ролі у житті суспільства і викликали відповідну реакцію влади в період сталінських чисток. Важливою тенденцією для подальшого розвитку радянської системи він вважав збільшення питомої ваги інтелектуалів-українців у радянській бюрократичній системі. На відміну від більшості своїх західних колег Б.Кравченко не розглядав 1930-і роки як загальний колапс в історії української інтелігенції і культури. Загальний фізичний і моральний збиток, завданий українській інтелігенції, був величезним, визнає він. Однак кардинальне збільшення загальної чисельності інтелігенції як соціальної верстви, зростання питомої ваги етнічних українців практично у всіх професійних групах інтелігенції (особливо

нетрадиційних для українців - технічній, управлінській тощо) стали основою для піднесення національної самосвідомості української нації в майбутньому. Свідченням цього стало виникнення "шістдесятництва" і дисидентського руху в 1960-і - 70-і роки.

З наукових праць, опублікованих у 1980-і роки на Заході, слід згадати також докторську дисертацію Ярослава Білоцерковича⁴⁷, присвячену надзвичайно детальному соціологічному аналізу дисидентського руху в Україні. Дані, наведені автором, наочно засвідчують те, що дисидентський рух був в основі своїй інтелігентським як за складом учасників, так і за сферою впливу. На відміну від Богдана Кравченка, який вважав однією з основних причин виникнення дисидентської опозиції в радянській Україні обмеження соціальної мобільності української інтелігенції в 1950-і - 60-і роки, Ярослав Білоцеркович вбачає в основі культурного і політичного нонконформізму конфлікт духовних цінностей, культивованих національною інтелігенцією і нав'язуваних радянською ідеологією.

1990-і роки не принесли будь-яких новацій у дослідженні української інтелігенції на Заході. Монографія Джорджа Лібера⁴⁸ в сюжетах, присвячених українській інтелігенції, практично повторює висновки Богдана Кравченка, щоправда на основі більш широкої джерельної бази. Книга Мирослава Шкандрія про літературну дискусію 1920-х років є ще однією, досить детальною реінтерпретацією процесів, що відбувались у середовищі української літературної еліти у період культурного відродження і політики "українізації" 1920-х років.

Як бачимо, у західній історіографії не було капітального наукового дослідження, присвяченого безпосередньо українській інтелігенції. Її історія розчинялась у більш загальних сюжетах або ж подавалась через біографічні дослідження. Останньою горою спостерігається певне поживлення цікавості до української інтелігенції знову в контексті більш загальної проблеми: становлення української нації, її формування як "imagined community". Найбільш цікавими у цьому відношенні можна вважати роботи Джорджа Грабовича і Романа Шпорлюка, Сергія Єкельчика та інших⁴⁹.

Закінчуючи цей достатньо фрагментарний огляд західної історіографії, напевно, варто згадати ту обставину, що дослідження, стосовні історії української інтелігенції, як і української історії в цілому, традиційно були і поки що залишаються (за рідкісним винятком) прерогативою етнічних українців. Проте в останні роки відбувається інтервенція вчених неукраїнського походження у галузь українських досліджень і це вселяє надію на те, що україністика, зокрема така її галузь як історія інтелігенції, стане космополітичною.

Західні дослідники, що звертались до історії української інтелігенції, свого часу виконали своєрідну "компенсаційну" функцію, вивчаючи ті сюжети, котрі в радянській Україні були заборонені або свідомо фальсифікувались. У нинішній час, коли ця функція втратила свою актуальність, а вчені Заходу здобули доступ до українських архівів і можливість вільно контактувати з українськими колегами, виникають нові перспективи для дослідження української інтелігенції. Дискусійне поле значно розширилось як з огляду на кількість учасників, так і в якісному відношенні: методологічний плюралізм, свобода дискусії, вибору тематики тощо. З'явились можливості для якісно нових інтерпретацій. Водночас не можна не помітити, що дискусії останнього часу стосовно української інтелігенції групуються як у західній, так і в українській історіографії переважно навколо трьох тем: "інтелігенція і нація", "інтелігенція і радянський тоталітаризм" і "забуті" (або репресовані) персонали. Можна сподіватися, що інтелектуальний голод на обговорення цих тем невдовзі буде погамований і дослідники поруч із згаданими спроможуться звернутись до інших тем, наприклад, як проблема відповідальності інтелігенції, її місце в індустріальному і постіндустріальному суспільстві, інтелігенція і масова культура, роль інтелектуальних еліт в сучасних трансформаціях українського суспільства, соціально-

Досить показовим у цьому відношенні є факт, що українською інтелігенцією займаються і в Японії: професор Казуо Накаїз Токійського університету пише книгу про І.Франка і М.Павлика.

психологічний образ інтелігенції тощо. В будь-якому разі очевидно, що історія інтелігенції як в українському, так і загальнолюдському контексті - досить перспективна галузь досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- " .Сталин И.В. Вопросы ленинизма. - 11-е изд. - М., 1953. - С.526; 2.Радянська енциклопедія історії України. - К.,1969. - Т.2. - С.256-257; 3.Українська радянська енциклопедія. - К., 1979.-Т.4.-С.405; 4.Українська Інтелігенція під судом КГБ. - Сучасність, 1970; 5. План-проспект и методические рекомендации авторам VI и VII томов "История классов и социальных слоев Украинской ССР". - К., 1986. - С.61; 6.Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 г. - М., 1947- С.512; 7. Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих. - К.,1968; 8. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959- 1970). - К., 1975; 9. Там само. - С.43; 10. Забелин И.М. Человек и человечество. - М.,1970; Венжер В.Г. Методологические принципы совершенствования социальной структуры советского общества. - М.,1977; Н.Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Социально-философский анализ. - К.,1986- С.50; 12.Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). - К., 1988. - С.79-80; 13. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. - К.,1991. - С.11; 14. Смоляков Л.Я. Вказана праця. - С.60; 15.Див. напр.: Бондар А.Г., Курносов Ю.О. У навчанні та праці. - К.,1963; Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції (Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів (1928-1937 рр.). - К.,1973; Кривошей Г.М. Партийное руководство развитием творческой активности инженерных кадров (Из опыта Компартии Украины). - К.,1982; 16. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. - К.,1985; 17. Див.: Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. - К.,1963; 18. Див.: Федюкин С.А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. - М.,1960; Його ж. Советская власть и буржуазные специалисты. - М., 1960; Його ж. Великий Октябрь и интеллигенция. - В.,1972; 19. Литвинова В.П. З історії залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва на Україні в 1917-1921 рр. // Питання історії народів СРСР. - Х., 1971. - Вип.11. - С.22-30; Литвинова В.П., Шейко В.Н. Привлечение буржуазных специалистов к обороне и хозяйственному строительству УССР (1917-1920 гг.) // Вопросы истории СССР. - Х., 1983. - Вып.28. - С. 16-25; Міхєєв С.П. До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік Радянської влади // Український історичний журнал. - 1983. - №11. - С.54-60; 20.Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - К.,1978; Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм ворог інтернаціонального єднання трудящих. - К.,1970; Його ж. Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації. - К.,1974; 21. Курносов Ю. О., Бондар А.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. - К., 1964; Ткачова Л.І. Вказана праця; 22. Шип Н.А. Вказана праця; 23. План-проспект... - С.61; 24.Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. Л.Ю.Ступак, З.Х.Мухіна та ін. - К., 1991; 25. Див.: Про минуле - заради майбутнього. - К.,1989; Шаповал Ю. і. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. - К.,1990; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. - К.,1990; 26. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-ті - 30-ті роки). - К.,1991; 27. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. - Кн. I. - "v", 1994. - С. 12; 28. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. - К.,1992; Хопиленко О.Л. Повернення М.С.Грушевського. - К.,1991; Його ж. «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність. - К.,1991; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934).- К.,1993; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М. М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність; Лристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924-1934). - К.,1996; 29. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції,- К.,1994; 30.Чоловський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939). - Львів. 1993; 31. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К.-Едмонтон. 1992; Його ж. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет. - К.,1993; Його ж. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х - 80-х років. - К.,1995; 32. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х - 30-х років... - С.4; 33. Gella A. A Structural Definition of the Intelligentsia Against the background of Three Historical Periods. In: Raj P. Mohan (ed.). The Mythmakers. Intellectuals and the Intelligentsia: A Perspective. - New York - Westport, Connecticut - London, 1987; 34.Білокінь С.Масовий терор як засіб ієрархічного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. - К., 1998; 35. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. - К.,1997; М.С.Грушевський. Щоденник (1886-1894). - К., 1997; Сфремов С. Щоденники. 1923-1929. - К.,1997; Руденко М. Найбільше диво - життя. Спогади. - К., 1998; "Щоденник Аркадія Любченка (2/XI-41 р. — 21/II-45). - Львів-Нью-Йорк,1999; 36. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. - К.,1996; 37. Петров В. Українські культурні літні 1920-1940 рр. - жертви більшовицького терору. - Нью-Йорк, 1959; 38.Там само. -С.9; 39.Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. - Б.м., 1947; 40. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book (The Book of Testimonies). Toronto, 1953; Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. - Париж, 1959; 41. Збірник на пошану

українських учених, знищених більшовицькою Москвою.- Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. - Т.СЬХХПГ. - Париж-Чикаго, 1962; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії). - Ч. 1-2. - Мюнхен, 1955-1958; 42. Hryhory Kostyuk Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). - New York, 1960; 43. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. - Мюнхен, 1973; 44. Ivan L. Rudnytsky The Intellectual Origins of Modern Ukraine. In: Ivan L. Rudnytsky Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987, pp.123-142; Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції// Між історією і політикою. - С.358-383. Праці ІЛисяка-Рудницького перевидані в Україні: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. - К., 1994; 45. Mace James. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in the Soviet Ukraine, 1918 - 1933. - Cambridge, MA, 1983; 46. Bohdan Krawchenko. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.- London, 1987. *Укр. переклад:* Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. - К.,1997; 47. Bilocerkovycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London, 1988; 48. George Liber. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934, Cambridge, 1992; 49. Roman Szporluk. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. *Daedalus*. Vol. 126, No.3 (Summer, 1997), pp. 85-119; The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century. *Australian Slavic and East European Studies*. Vol. 7, No.2 (1993), pp.31-59; Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш. Драгоманов//Сучасність. - 1996.-№12. - С. 90-94.

О.І. Стадніченко

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

На порозі нового століття особливо гострою постає проблема необхідності докладного і всебічного вивчення значення і ролі вітчизняної інтелігенції в історії України, оскільки саме її історія в концентрованому вигляді відображає історію всього українського народу, становлення українців як окремої самобутньої нації, його культури. Інтелігенцію можна вважали носієм національної свідомості цілого народу в найкращих і найвищих його формах; це сила, що накопичила історію народу, його культурний і науковий досвід, створила притаманні лише цьому народу культурні цінності¹.

Дослідження історії української інтелігенції, вивчення ролі і значення інтелігенції як важливого чинника державотворчих процесів в Україні протягом останніх століть дає нам можливість долучитися до квітесенції історії Української держави, українського народу, української нації.

Роль і значення еліт в житті суспільства важко переоцінити. Кожна епоха ставить перед суспільством певні завдання, вміле і раціональне вирішення яких як у теоретичній, так і в практичній площині залежить в першу чергу від спеціалістів з економіки, політики, права, мистецтва тощо. Ці проблеми становлять безпосереднє коло інтересів еліти. Займаючи провідне місце в еліті, інтелігенція завжди була "головою нації", генератором передових ідей. Один з дослідників теорії еліт американсько-польський соціолог Ф.Знанецький писав, що китайський мандарин викликав повагу і поклоніння людей не стільки тим, що він - мандарин, скільки тим, що він був людиною освіченою на протигагу неосвіченій юрбі. Саме від інтелігенції, стверджують у своїх працях західноєвропейські і американські дослідники Г.Маракузе, Х.Ортега-і-Гассет, В.Паретто, Е.Фром, в значній мірі залежить, яким шляхом йтиме розвиток суспільства, як розвиватимуться інститути політичної системи, сама держава². Не випадково О.Шпенглер, А.Тойнбі, Г.Маракузе та інші дослідники проблеми наголошували, що чим більш значимою і чисельною є верства інтелігенції в суспільстві, тим більш воно сприйнятливие до демократичних змін і тим більш вимогливішим і гнучкішим воно виявляється до різного роду позитивних перетворень.

Водночас виявляється і інша закономірність - інтелігенція, яка завжди продукує ідеї, що сприяють суспільному поступу, не завжди виступає силою, що має державну, офіційну підтримку влади. Навіть невеликий ретроспективний погляд на історію різних держав засвідчує, що всі деспоти безвідносно до часу, в якому їм довелося жити, а також їх політичних уподобань, соціального походження чи расової приналежності, завжди вбачали в інтелігенції свого найбільш запеклого ворога, якого намагалися залякати, підкупити,